

**BOLA NUTQIY RIVOJLANISHIDA NUTQIY MUHITNING
O‘RNI VA AHAMIYATI****Sevara Maxmudova ¹**¹ *Qo‘qon Universiteti “Ta’lim” kafedrası o‘qituvchisi*dr.sevararana94@gmail.com**MAQOLA
MALUMOTI****ANNOTATSIYA:****MAQOLA TARIXI:***Received: 28.06.2025**Revised: 29.06.2025**Accepted: 30.06.2025***KALIT SO‘ZLAR:***Nutq, muhit, til,
didaktika, vosita, jarayon,
rivojlanish, yonshashuv.**Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikdagi maktabgacha yoshdagi bolalar nutqi rivojlanishi o‘rni va psixologik yondashuvlarlar aks etgan. Shuningdek, maktabgacha yoshdagi davrda nutqiy muhitning bolaning psixo-fiziologik rivojlanishiga ta’siri haqida yoritilgan.*

KIRISH. Til hayotimizning ajralmas qismi bo‘lib, uni oddiy narsa sifatida qabul qilamiz va kamdan-kam hollarda o‘zligimiz nima ekanligini, unda qanday gaplashayotganimizni, qanday gapirishni o‘rganayotganimizni o‘ylaymiz. Til haqidagi fan-tilshunoslik mavjudligini hamma biladi. Ushbu fan jadal rivojlanib, shubhasiz va sezilarli yutuqlarga erishilgan.

Nutq - bu til orqali odamlar o‘rtasidagi muloqotning tarixan shakllangan shakli bo‘lib, u orqali xabarlarini (ma’lumotni) shakllantirish, uzatish va tushunishning aqliy jarayoni hisoblanadi.

Nutqsiz oliy mavhum kontseptual fikrlash mumkin emas, shu bois nutq faoliyati fikrlashning boshqa shakllarini (vizual-samarali va vizual-majoziy) rivojlantirish uchun zarurdir. Chunki nutq boshqa barcha psixik jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq. Idrok jarayonida ishtirok etib, uni yanada umumlashtirib, farqlanadi; yodlangan materialni og‘zakilashtirish yodlash va takrorlashning mazmunli bo‘lishiga yordam beradi, nutqning tasavvurda, his-tuyg‘ularini ro‘yobga chiqarishda, o‘z xatti-harakatlarini tartibga solishda va

ahamiyati beqiyos. Shuning uchun nutqni rivojlantirish darajasi maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanishining ko'rsatkichi hisoblanadi.

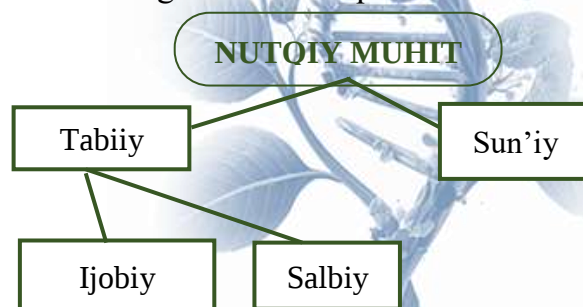
Inson nutqining eng muhim omillaridan biri uning yaxlit fiziologik asosidir. U axborotni qabul qilish tizimini, nutqning markaziy mexanizmlarini, ovoz chiqaruvchi tizimni va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Axborotni qabul qilish tizimi nutqni birlamchi qabul qilish va eshitish orqali qabul qilishni ta'minlaydi. Nutqni rivojlantirishda eshitish etakchi rol o'ynaydi. Uning yordami bilan bola boshqalarning nutqini idrok etadi, unga taqlid qiladi va uning talaffuzini nazorat qiladi.

Nutqning markaziy mexanizmlari markaziy asab tizimining tegishli qismlarining fiziologik yaxlitligiga bog'liq bo'lib, turli lingvistik jihatlarni tushunish, izohlash, shakllantirish va dasturlashni ta'minlaydi.

Nutqning normal rivojlanishi uchun uning old shartlarini to'liq shakllantirish kerak. Ularni uchta asosiy guruhga bo'lish mumkin, ya'ni normal **fiziologik, psixologik asoslar va qulay ijtimoiy muhit**.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti ta'lim tizimidagi birinchi bo'g'ini sababli, uning asosiy vazifalaridan biri bu o'z xalqining adabiy tilini o'zlashtirish, ona tilining barcha boyliklarini o'zlashtirishi asosida bolalarning to'g'ri og'zaki nutqini shakllantirishdir. Nutqni rivojlantirish **nutqiy muhit** bolaning fikrlashi bilan chambarchas bog'liq bo'lishi tilning grammatik tuzilishini o'zlashtirish bolalarga erkin fikr yuritish, so'rash, xulosalar chiqarish, obyektlar va hodisalar o'rtasidagi turli xil aloqalarni aks ettirishga imkon beradi.

Izoh: Bola o'sadigan nutq muhitining rivojlanish imkoniyatlari rivojlanish salohiyati deb ataladi.

Maxsus o'rnatilgan yuqori rivojlanish salohiyatiga ega bo'lgan nutq muhiti sun'iy nutq muhiti deb ataladi.

la,

Aususan, V. I. Tadqiqot, O. I. Solov'yova, T. R. Qodirova, A. M. Durovich, M. M.

Alekseeva, V. I. Yashina, nutqni o'qitishning ikkita asosiy shaklini ajratib ko'rsatishadi: birinchisi nutqni rivojlantirish bo'yicha mashg'ulotlar; ikkinchisi-maktabgacha ta'lim tashkilotining tarbiyachi va boshqa barcha xodimlari, bolalarning bir-biri bilan muloqotida bilan erkin muloqotda rivojlantiriladi.

Nutqni rivojlantirishning asosiy vositalaridan biri bu **o'rgatishdir**. Bu maqsadli, tizimli jarayon bo'lib, unda pedagog rahbarligida bolalar nutq qobiliyatlari va ko'nikmalarining ma'lum bir doirasini o'zlashtiradilar. Metodikada nutq va tilni o'qitishni tashkil etishning eng muhim shakli-bu bolalarning nutqini rivojlantirishning muayyan muammolarini qo'yadigan va maqsadli ravishda hal qiladigan, ularning nutq qobiliyatlari va ko'nikmalarini maqsadli ravishda shakllantiradigan maxsus mashg'ulotlar. Nutqni rivojlantirish va ona tilini o'qitish bo'yicha mashg'ulotlar boshqa mashg'ulotlardan farq qiladi, chunki ulardagi asosiy faoliyat nutqdir. Nutq o'stirish mashg'ulotlarning murakkabligi shundaki, bolalar bir vaqtning o'zida turli xil aqliy va nutq faoliyati bilan shug'ullanadilar: nutqni idrok etish va nutq bilan mustaqil ishlash. Ular javobni o'ylashadi, so'z boyligidan ushbu vaziyatda eng mos keladigan to'g'ri so'zni tanlaydilar, grammatik jihatdan tuzadilar, jumlada va bo'g'lanishli gapda foydalanadilar.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida:

- a) kundalik hayotda (ertalab, kechqurun, ovqatlanish va boshqalar);
- b) sayrda;
- c) o'yinlar jarayonida;
- d) atrof-muhit bilan tanishishda (tabiatning barcha fasllarda, ijtimoiy hayot);
- e) mehnat jarayonida (maishiy, tabiatdagi mehnat);
- f) ta'til va o'yin-kulgi paytida;

g) mashg'ulotlar paytida: elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish, rasm chizish, modellashtirish, loyihalash, jismoniy tarbiya, musiqa mashg'ulotlarda bolaning erkin nutqiy aloqasi sodir bo'ladi.

Nutq o'stirish mashg'ulotlari quyidagicha tasniflanishi mumkin:

- yetakchi vazifaga, mashg'ulotning asosiy dasturiy ta'minotiga qarab;
- ko'rgazma materialdan foydalanishga qarab;
- didaktik maqsadlarga qarab;

Ishtirokchilar soniga va boshqalarga qarab, yetakchi vazifaga, dasturning asosiy mazmuniga qarab, guruhlar ajratiladi:

- lug'atni shakllantirish bo'yicha mashg'ulotlar;
- nutqning grammatik tuzilishini shakllantirish bo'yicha mashg'ulotlar;

- nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash bo'yicha mashg'ulotlar;
- izchil nutqni o'rgatish bo'yicha mashg'ulotlar, nutqni tahlil qilish qobiliyatini shakllantirish bo'yicha mashg'ulotlar, badiiy adabiyot bilan tanishish.
- ko'rgazma materialdan foydalanishga qarab, mashg'ulotlar haqiqiy hayot obyektlaridan foydalanadigan, voqelik hodisalarini kuzatadigan mashg'ulotlarga bo'linadi;

Didaktik maqsadlarga qarab:

1. yangi material bilan bog'liq mashg'ulotlar;
2. bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash bo'yicha mashg'ulotlar;
3. bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish bo'yicha mashg'ulotlar;
4. kombinatsiyalangan mashg'ulotlar bo'lishi mumkin.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalar nutqini rivojlantirish atrofdagi dunyo haqidagi bilimlar doirasini va har bir yosh bosqichida bolalar tomonidan o'rganilishi kerak bo'lgan tegishli lug'at, nutq qobiliyatlari va ko'nikmalarini belgilaydigan dastur asosida amalga oshiriladi, ma'lum shaxsiy fazilatlarni tarbiyalashni ta'minlaydi (masalan, dialogik nutqni shakllantirishda dastur bunday fazilatlarni tarbiyalash zarurligini ta'kidlaydi. xushmuomalalik, xushmuomalalik, vazminlik).

Nutqni rivojlantirish dasturi, butun "Ilk qadam" davlat dasturi singari, umuman ilmiy asoslarga asoslangan. Uning barcha mazmuni maktabgacha ta'lim nazariyasini amalga oshirishga, ya'ni bolaning shaxsiyatini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan.

Dastur, shuningdek, bolaning rivojlanishidagi faoliyatning etakchi roli to'g'risidagi eng muhim pedagogik qoidalarni hisobga olgan holda qurilgan, shuning uchun nutqni rivojlantirish dasturi turli xil faoliyat turlari (o'yin, mashg'ulotlar, mehnat va boshqalar) bilan bog'liq.

Nutqni rivojlantirish dasturi asosiy didaktik printsiplarni - o'quv materialining tizimliliigi va o'zaro bog'liqligini, uning konkretligi va mavjudligini hisobga olgan holda yaratilgan; u nutq ko'nikmalarini shakllantirishda kontsentratsiyani - har bir bosqichda bir xil bo'limlarning mazmunini bosqichma-bosqich kengaytirish va chuqurlashtirish bilan o'tishini kuzatadi.

Dasturdagi barcha vazifalar va talablar qisqacha bayon etilgan. Faqat bolalarning bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan umumiy talablar aniq nomlangan. Tarbiyachi dasturning har bir umumiy talabini konkretlashtirishni o'rganishi kerak.

"Ilk qadam" - bu zamonaviy pedagogik tizim bo'lib, unda bolaning shaxsiyati, uning erkin tanlash huquqi, ijodkorligi va o'zini namoyon qilishi hal qiluvchi qadriyatlarga

aylanadi. Uning asosiy maqsadi hayot davomida uzluksiz rivojlanishga qodir shaxsni shakllantirishdir.

"Ilk qadam" dasturining asosiy xususiyatlari bolalarda o'rganish istagini rivojlantirishdir. Bu shuni anglatadiki, o'quv jarayonida bolalarning motivatsiyasiga alohida e'tibor berilishi kerak".

Bu ishlarning barchasi davlat talablariga asoslanadi – rivojlanishning ma'lum yosh bosqichlarida maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy rivojlanishi, bilimlari va ko'nikmalariga minimal to'plami jamlangan.

Ular bola rivojlanishining beshta ta'lim yo'nalishi bo'yicha qurilgan va asosiy vakolatlarni shakllantirish orqali uning potentsial imkoniyatlarini ochishga qaratilgan.

Til va til nazariyasi barcha zamonaviy ilm-fanning metodologik muammolarining markazi hisoblanadi, zero "umumlashtirilgan bilimlar tizimi bo'lgan va boshlang'ich bilimlarni tashkil etuvchi nazariya tilda shakllanadi, bu tilni bilish jarayonida alohida o'rin tutadi va shu bilan til fanidan oldin cheksiz ilmiy bo'shliqlar, uning paydo bo'lishiga olib keladi u an'anaviy ravishda o'zining insonparvarlik mohiyati to'g'risida yuksak fikrlarga berililadi"⁹¹. Shu sababli, ilmiy taqdimot tili ushbu fan darajasining mezonlaridan biri hisoblanadi.. Mashhur fizik V. Geyzenberg shunday deb ta'kidlagan: "fizik uchun oddiy tilda tavsiflash imkoniyati tegishli sohada qanday tushunish darajasiga erishilganligi mezonidir"⁹².

Zamonaviy tilshunoslik turli soha va fanlar bilan o'zaro bog'liq bo'lib, uning ba'zi bo'limlari psixologiya bilan birlashtirilgan. "Tilshunoslik" so'zi ko'pincha "grammatika" so'zi bilan, tilni o'rganish esa qo'shimchalar, oxirlar, pasayish qoidalari va boshqalarni o'rganish bilan bog'liq.

Tilshunoslar endi tilga boshqacha qarashni rivojlantirmoqdalar: til nafaqat muzlatilgan so'zlar to'plami va ulardan foydalanish qoidalari va nafaqat tarixiy, vaqt o'tishi bilan rivojlanayotgan tizim, balki insonning maxsus faoliyati sifatida qaraladi.

"Til" so'zini ishlatganda, ikkita narsani - til va nutqni nazarda tutiladi. Bu farqni birinchi marta shveytsariyalik olim Ferdinand de Sossyur tilshunoslikka kiritdi va zamonaviy tilshunoslikda muhim olmil bo'lib chiqdi. Sababi, Tilshunos, "til va nutqni ajratish orqali biz ijtimoiy va individuallikni ajratamiz" deb ta'kidlagan.

⁹¹ Звегинцев А.В. Язык и лингвистическая теория. - М., 1973.- С.3.

⁹² Гейзенберг В. Физика и философия. - М., 1963.- С.141.

Boshqacha qilib aytganda, har bir kishi va biron bir tilda gapiradigan bo'lsa, har bir kishi tomonidan amalga oshiriladigan jarayon hisoblanadi.

Nutqni tushunishga psixologik yondashuvni yanada rivojlantirish I. P. Pavlovning asarlari bilan bog'liq: "nutq aloqa vositasi bo'lib, shu bilan birga voqelikni chuqur tahlil qilish va sintez qilish vositasiga aylanadi va "xulq-atvorning eng yuqori regulyatori" bo'lib xizmat qiladi.

Inson nutqining eng muhim omillaridan biri uning yaxlit fiziologik asosidir. U axborotni qabul qilish tizimini, nutqning markaziy mexanizmlarini, ovoz chiqaruvchi tizimni va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yosh davrida bolalar tomonidan axborotni qabul qilish tizimi nutqni birlamchi qabul qilish va eshitish orqali qabul qilishni ta'minlaydi. Shu sababli, maktabgacha yoshdagi bolaning nutqiy rivojlanish su'rati, nutqiy muhit, ayniqsa rivojlantiruvchi predmetli muhit hamda ijobiy psixologik muhit muhim ahamiyatga ega.. Uning yordami bilan bola boshqalarning nutqini idrok etadi, unga taqlid qiladi va uning talaffuzini nazorat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar:

1.. Abdullayev K. F. O'qituvchi kasbi bo'yicha Sharq mutafakkirlari / / yosh avlodning tinch va zo'ravonliksiz madaniyati: talqin burchaklari va rivojlanishning pedagogik shartlari, 2020. 117-120-betlar.

2.. Inoyatov S. I., Abdullayev K. F. Buxoro ma'rifat uyi Buxoro xalq sovet Respublikasi va O'zbekistonda ta'lim va madaniyatni rivojlantirishning asosi sifatida // Chuvacha davlat madaniyat va san'at instituti Axborotnomasi, 2018. № 13-1. 13-18 betlar.

3. Makhmudova Oybachin. (2023). PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF VISUAL ACTIVITIES OF PRESCHOOL CHILDREN. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 8(8), 101–105. <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.815>

4. S.A.Maxmudova, & Qambarova, Y. (2024). NEYROGIMNASTIKANING MAKTABGACHA YOHDAGI BOLALAR RIVOJLANISHIGA TA'SIRI, O'RNI VA AHAMIYATI. *University Research Base*, 112–115. Retrieved from

5. Maxmudova, S. (2024). MAKATABGACHA YOSHDAGI BOLALAR BILAN LUG'AT ISHINI OLIB BORISHNING METODIK TIZIMINING QIYOSIY TAHLILI. QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 13, 205–210. <https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1057>

6. Oybarchin Makhmudova, . (2022). PROBLEMS OF TEACHING PRESCHOOL CHILDREN IN FINE ACTIVITIES. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS, 3(01), 17–21. <https://doi.org/10.37547/pedagogics-crjp-03-01-03>

7. Makhmudova, O. (2024). THEORETICAL VIEWS OF FINE ARTS AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF A PRESCHOOL CHILD. University Research Base, 515–518. Retrieved from <https://scholar.kokanduni.uz/index.php/rb/article/view/562>

8. Qodirov, V. (2024). ILK YOSH (3 YOSHGACHA BO‘LGAN) DAVRDA BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 10(10), 130–133. <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.929>

9. Махмудова, О. (2022). Мактабгача Ёшдаги Болаларнинг Нутқий Вазифаларни Таълимий Тарбиявий Аҳамияти Ва Уларни Амалга Ошириш Йўллари.

